

NOVÉ POZNATKY O STREDOVEKEJ SAKRÁLNEJ ARCHITEKTÚRE NA ÚZEMÍ TEKOVA A HONTU

Matúš Martinák

DOI: <https://doi.org/10.31577/szausav.2022.69.6>

Keywords: sacral architecture, Middle Ages, Tekov, Hont, Čajkov, Devičany, Hronské Kosihy, Podlužany

New Findings on Medieval Sacral Architecture in the Territory of Tekov and Hont

The territory of what is today the northern part of Levice district, located on the border between the former Tekovian and Hontian Counties, belongs to less explored areas in terms of knowledge of lost medieval sacral architecture. In the four presented sites, literary sources reference the existence of medieval sacral buildings. However, no one has explored the previous form of their architecture more closely so far. Using non-destructive architectural exploration followed by geophysical research, it was possible to identify their lost medieval one-nave structures and several architectural details. The preliminary interpretation of the discovered ground plan structures in the context of historical written references point to the construction of the sacral buildings in question probably in the period between the 11th century and the period before 1419. These sacral structures were substantially rebuilt or even completely renovated between the 18th and the 19th centuries.

ÚVOD

Severná oblasť dnešného okresu Levice, ktorá sa rozkladá na pomedzí niekdajšej Tekovskej a Hontianskej stolice, disponovala v období stredoveku bohatým fondom sakrálnej architektúry. Z neho sa do súčasnosti zachoval v intaktnom stave len zlomok. Rovnako malú časť tvoria zaniknuté sakrálne stavby, ktorých existenciu dokladajú písomné pramene a ich poloha je už spoľahlivo identifikovaná výskumami. Značná časť fondu zásadne prestavanej alebo už úplne zaniknutej sakrálnej architektúry však zostávala dosiaľ bližšie neznáma. V skúmaných lokalitách, a to v Čajkove, Devičanoch, Hronských Kosihách a Podlužanoch, literatúra síce uvádzala niekdajšiu existenciu stredovekých kostolov, poznatky o nich však boli často neúplné a strohé.

Príspevok zohľadňuje výsledky nedeštruktívnych prieskumov realizovaných postupne v rokoch 2012 až 2020.¹ Závery z geofyzikálnych meraní J. Tirpáka, ktoré zahŕňali aj merania v predmetných lokalitách už boli publikované (*Tirpák 2018, 77–82, 98–107, 136–145; 2019, 253–263*), ale neboli v literatúre komplexnejšie zhodnotené vo vzťahu k dochovaným písomným prameňom a výsledkom stavebno-historických vyhodnotení.²

METÓDA A CIELE PRIESKUMOV

Prieskumy lokalít sú súčasťou systematického mapovania zaniknutej stredovekej sakrálnej architektúry na území Tekova a Hontu. Po zosumarizovaní doterajších poznatkov boli vykonané zbežné stavebno-historické obhliadky stojacich stavieb.

¹ Štúdia čiastočne čerpá poznatky zo záverov bakalárskej a rigoróznejšej práce M. Martináka, ktoré boli značne korigované a doplnené podľa najnovších poznatkov (bližšie pozri *Martinák 2015; 2019*).

² Za možnosť spolupráce a cenné konzultácie ďakujeme doc. RNDr. J. Tirpákovi, CSc.

Na vopred vytypovaných miestach, s predpokladaným výskytom zaniknutých architektur pod úrovňou terénu, realizoval J. Tirpák geofyzikálny výskum. V prípade existujúcich stavieb sa ich interiérov skúmal geofyzikálnymi metódami. Priestor na meranie bol však značne obmedzený vnútorným mobiliárom. Geofyzikálne merania sa uskutočnili aj v exteriéri, kde bol pravdepodobný výskyt zaniknutých častí stavieb.

Stavebno-historické prieskumy sa obmedzili len na nedeštruktívnu obhliadku architektur a odhalených nálezových situácií v exteriéri a interieri stavieb, a to vrátane krovov či veže (Devičany). V súhrne poznatkov z jednotlivých lokalít kladieme primárny dôraz na opis stredovekých častí a s nimi súvisiace neskoršie úpravy, ktoré znamenali ich výrazné stavebné premeny.

Získané poznatky sú nateraz limitované obmedzenými možnosťami nedeštruktívnych prieskumov, ako aj rozsahom a čitateľnosťou odhalených nálezových situácií. Ani jedna z prezentovaných lokalít a architektur nie je doposiaľ zaradená do Ústredného zoznamu pamiatkového fondu Slovenskej republiky.

KATALÓG SKÚMANÝCH LOKALÍT

Čajkov, zaniknutý Kostol sv. Mikuláša

Zaniknutý stredoveký kostol sa nachádza v centre intravilánu obce, v ohradenom a nezastavanom priestore, ktorý sa rozkladá medzi stojacim Kostolom sv. Mikuláša a niekdajšou ľudovou školou.

Doteraz uvádzané prvé písomné zmienky o sídle z roku 1276 a 1277 sú pravdepodobne falza, v ktorých sa opätstvo vo Svätom Beňadiku sťažovalo na zabratie tohto a iných majetkov ostrihomským arcibiskupom v snahe pričleniť si ich do svojho vlastníctva (Stoklasová 2015, 69, 73, 74). Čajkov sa ako majetok patriaci ostrihomskému arcibiskupovi spomína aj v roku 1283 (Sitár 2020, 140). Existencia tunajšej sakrálnej stavby je prvýkrát nepriamo doložená až v roku 1419, v súvislosti s mandátom arcibiskupa pre farára Petra (Sitár 2020, 141). Miestna farnosť je uvedená v registri farností Tekovského archidiakonátu z roku 1516 (Púčík 2015, 145). Stredoveký kostol a farnosť, ktorá fungovala v Čajkove s prestávkami, spomínajú viaceré kanonické vizitácie od roku 1559 až do roku 1713 (Muráni/Valachyová 2001, 33, 35, 37–39).

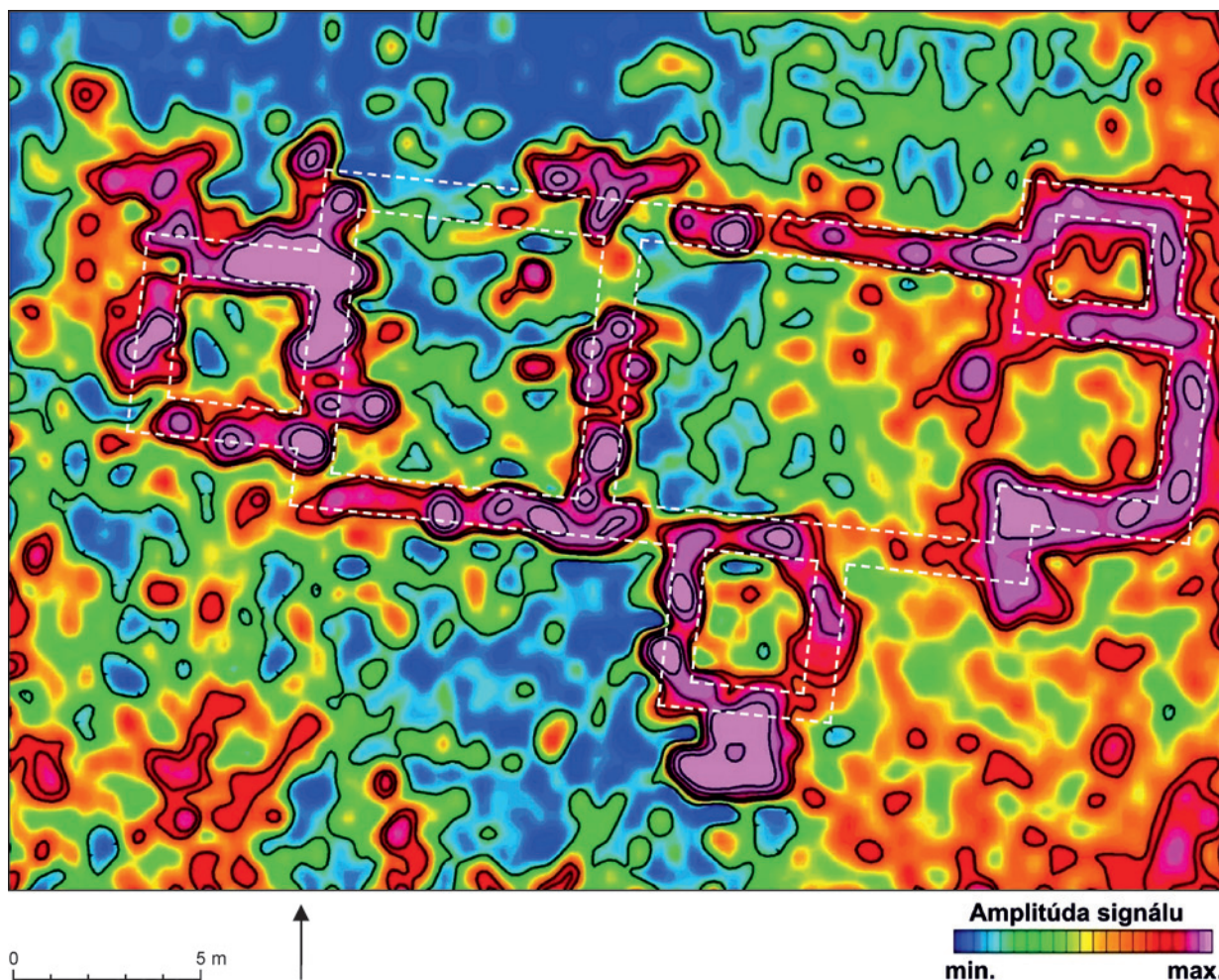
Doterajšia literatúra uvádzala situovanie zaniknutého gotického kostola, datovaného do 2. polovice 15. stor., na mieste súčasného rokokového kostola postaveného v rokoch 1775 až 1779 (Súpis 1967, 257). Geofyzikálny výskum, ktorý najskôr preveril interier dnešného kostola toto tvrdenie vyvrátil a zvyšky zaniknutej stavby zachytil na nezastavanom priestranstve približne 15 m severne od súčasného kostola (Martinák 2019, 58–61; Tirpák 2018, 77–82). Identifikované zvyšky architektur zachované 60 až 180 cm pod úrovňou dnešného terénu (Tirpák 2018, 79) dovolili predbežnú interpretáciu pôdorysnej dispozície stavby, ktorá bola stotožnená so zaniknutým kostolom. Zistenú celkovú dispozíciu tvorilo pozdĺžne jednolodie s východným pravouhlým presbytériom, severnou sakristiou, južnou predsieňou a štvorcovou západnou vežou (obr. 1). Za najstaršie stavebné jadro možno zo zistených výsledkov považovať východnú časť objavenej stavby s pozdĺžnym jednolodím, s približnými vonkajšími rozmermi 12 × 9 m a východným pravouhlým presbytériom (Tirpák 2018, 80–82).

Zo severu priliehala k presbytériu obdĺžniková sakristia (4,5 × 3 m). Nedá sa nateraz vylúčiť, že sa k obdobiu jej vzniku môže viazať depot 30 kremnických zlatých, razených za Mateja Korvína (r. 1458–1490), ktorý bol nájdený počas jej asanácie v roku 1775 (Muráni/Valachyová 2001, 42; Súpis 1967, 257).³ Zrejme aj s ohľadom na túto informáciu literatúra doteraz uvádzala výstavbu kostola v 2. polovici 15. stor. (Súpis 1967, 257).

Obdobie výstavby najstaršej časti stavby možno nateraz bez bližších archeologických nálezov datovať pred rok 1419, aj to len s ohľadom na nájdenú pôdorysnú dispozíciu, ako aj na poznatky z historických prameňov. So zreteľom na funkciu farského kostola je existencia stredovekého kostolného cintorína viac ako pravdepodobná.

Datovanie a rozsah ďalších stavebných úprav nepriamo naznačuje kanonická vizitácia z roku 1559, ktorá hovorí o malom kostole s trojicou oltárov (Bucko 1939, 207). Predpokladáme, že kostol mohol mať v tomto období zachované ešte svoju primárnu stredovekú dispozíciu. V roku 1626 sa spomína existencia troch oltárov a štyroch zvonov (Muráni/Valachyová 2001, 34–35), čo nepriamo potvrdzuje, že kostol mal už v uvedenom roku postavenú západnú vežu. V rozmedzí rokov 1559 až 1626 môžeme teda predpokladať, že západný múr stredovekej lode bol zbúraný. Loď bola predĺžená smerom na

³ Bližšie nálezové okolnosti tohto depotu literatúra neuvádza.

Obr. 1. Čajkov, zaniknutý Kostol sv. Mikuláša. Horizontálny georadarový rez pre hĺbky od 121 do 141 cm s predbežnou interpretáciou výsledkov merania. Autor J. Tirpák, M. Martinák, 2021.

západ o viac ako 7 m a pred jej západnú fasádu bola postavená masívna hranolová veža s vonkajšími rozmermi približne $5,5 \times 5,5$ m. V bližšie nedatovanom období bola ešte pred pôvodnú južnú fasádu stredovekej lode vybudovaná obdĺžniková prístavba ($4,3 \times 4,6$ m), pravdepodobne s funkciou vstupnej predsieni (Tirpák 2018, 82).

Požiar, ktorý 12. marca 1753 zachvátil takmer celú dedinu, zasiahol aj kostol. Úplný zánik kostola prišiel až asanácia v roku 1775 (Muráni/Valachyová 2001, 41, 42). Priestor, na ktorom stál, nechali po zrútení nezastavaný. Na tradíciu stredovekej sakrálnej stavby, bezprostredne po jej zániku, nadviazala v roku 1775 stavba nového rozmernejšieho kostola. Ten s prenesením patrocinia sv. Mikuláša situovali približne 15 m južným smerom v už zmenenej orientácii pozdĺžnej osi stavby v smere S – J.

Napriek tomu, že v tesnej blízkosti severne od zaniknutého kostola došlo po roku 1909 k rozsiahlejším stavebným, a teda aj zemným prácam, nie je nateraz z tejto lokality známy žiaden archeologický materiál.

Devičany, evanjelický kostol (pôvodne Kostol Všetkých svätých)

Kostol v Devičanoch sa nachádza vo vyvýšenej polohe v severnej časti intravilánu súčasnej obce v ohradenom areáli v blízkosti hlavnej cesty (obr. 2).

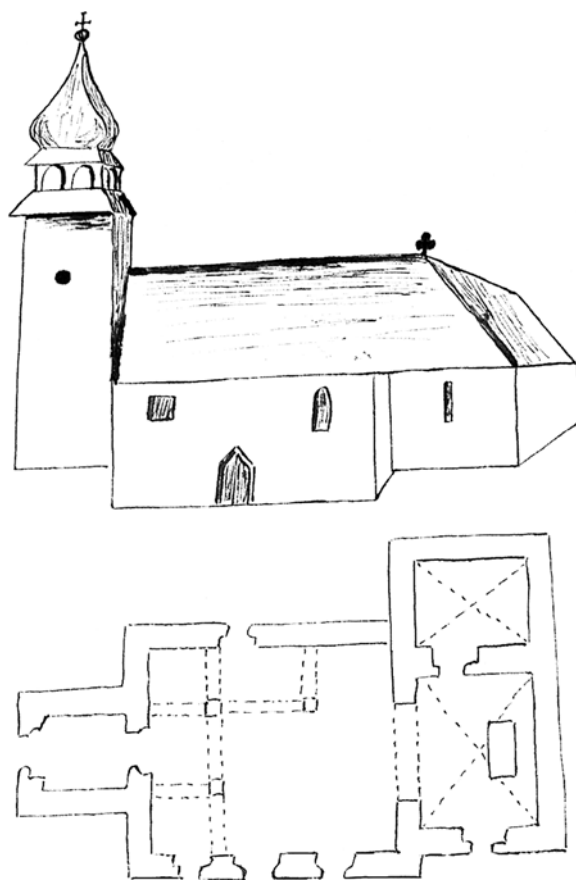
Sídlo sa prvýkrát písomne spomína v zakladajúcej listine benediktínskeho opátstva vo Svätom Beňadiku z roku 1075 pri opise hraníc jeho majetkov ako Baca (Keresteš 2014a, 30; Ratkoš 1974, 47).

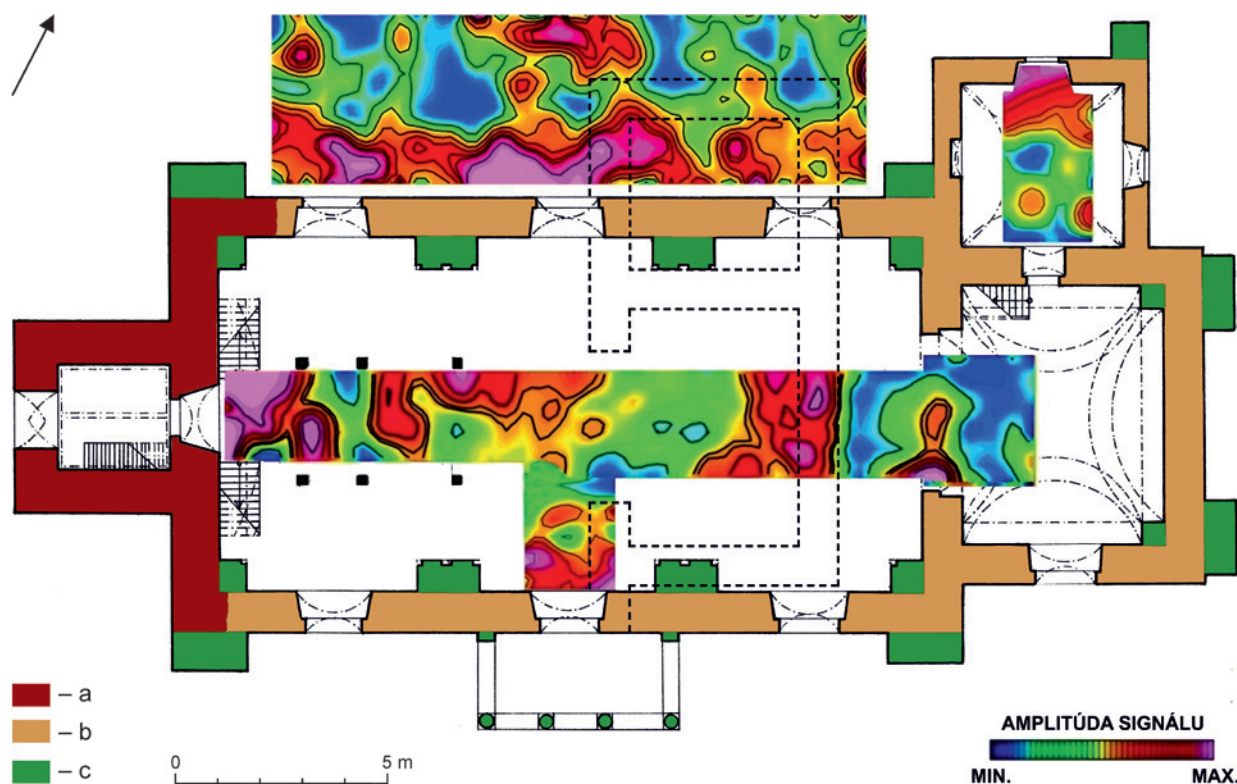
Obr. 2. Devičany, evanjelický kostol. Celkový pohľad na kostol z východu. Foto M. Martinák, 2014.

Do druhej polovice 13. stor. boli Devičany (Baca) v rukách uhorských kráľov. Belo IV. ich v tomto období odpredal štiavnickým mešťanom, ktorí Devičany krátko po roku 1272 taktiež predali. Ešte v závere 13. stor. sa sídlo v dôsledku vlastníckych vzťahov rozpadlo na Dolné a Horné Devičany (Keresteš 2014a, 30–32). Podľa listiny z roku 1310 boli už vo vlastníctve oždiansko-suchanskej vetvy Hont-Poznanovcov a na okraji Horných Devičian stál Kostol Všetkých svätých (Keresteš 2014a, 32). Kostol sa spomína aj v neskorších listinách z rokov 1324 a 1349. Podľa P. Keresteša išlo o panský kostol, ktorého donátorom mohol byť s ohľadom na polohu Hontov syn Derš, zvaný Buchratý, prípadne jeho syn Mikuláš z Turoviec, a to niekedy v 2. polovici 13. stor. (Keresteš 2014a, 36). Existencia tunajšej farnosti je zaznamenaná v súpise pápežských desiatok z rokov 1332–1337. Farár Ján odviedol desiatok vo výške 6 grošov a farnosť teda s ohľadom na jeho výšku patrila k slabšiemu celouhorskému priemeru (Keresteš 2014a, 36; Sedlák 2008, 88, č. 501). Písomne je tiež uvedená v roku 1363 a v súpise z roku 1516 (Keresteš 2014a, 36).

Doterajšia literatúra uvádzala výstavbu barokovo-klasicistického kostola v roku 1776. Veža mala byť pristavaná v roku 1856 (Súpis 1967, 291). Už základný výskum obce z roku 1959 však uvádzal, že sa v prízemí veže nachádza gotický portál so skoseným ostením (Hromádová 1959). Poznatky k stavebnému vývoju kostola boli kori-

Obr. 3. Devičany, evanjelický kostol. Pôdorys a kresba kostola pred barokovo-klasicistickou prestavbou (podľa Genčanská 1995, 18).

Obr. 4. Devičany, evanjelický kostol. Pôdorys kostola s predbežnou vývojovou analýzou a horizontálnymi georadarovými rezmi pre hĺbky od 80 do 100 cm. Prerušovanou čiarou znázornená predbežná interpretácia pôdorysu stredovekého kostola. Pôdorys (podľa Kalafús 1959a) prekreslil a doplnil M. Martinák a J. Tirpák, 2021. Legenda: a – 2. pol. 13. stor. až koniec 15. stor.; b – r. 1775–1776; c – r. 1856–1857.

gované najskôr stavebno-historickými obhliadkami (Martinák 2015, 48–67) a neskôr aj geofyzikálnym výskumom (Tirpák 2018, 98–107). Výrazné doplnenie poznatkov k stavebnej podobe stredovekého kostola poskytuje dobová kresba a pôdorysný náčrt z miestnej farskej kroniky, tzv. Zlatej knihy (obr. 3), ktoré ho zachytávajú pred rokom 1775 (Genčanská 1995, 18; Keresteš 2014c, 80). Hodnovernosť tohto náčrtu bola preukázaná zhodou dnešného pôdorysu s výsledkami geofyzikálneho výskumu (Tirpák 2018, 107).

Z doteraz získaných poznatkov možno usudzovať, že najstaršia architektúra kostola bola postavená z lomového kameňa a pozostávala len z mierne predĺženého jednolodia (približne $10,3 \times 9,8$ m) s pravouhlým presbytériom. Pozdĺžna os kostola bola orientovaná v smere SV – JZ. Krátky úsek severovýchodného múru presbytéria hrúbky 100 cm, ktorý siaha približne do hĺbky 160 cm pod úroveň dnešnej podlahy, zachytil geofyzikálny výskum v priestore pred triumfálnym oblúkom (obr. 4; Tirpák 2018, 100, 101, 107). Usudzujúc podľa spomínanej dobovej kresby, mohlo byť presbytérium už v počiatkoch zaklenuté krížovou klenbou a z juhovýchodu presvetlené vysokým štrbinovým oknom. Loď presvetľovala dvojica okien z južnej strany a jedno okno zo severnej strany. Prístupná bola vstupmi z južnej a západnej strany. Tvar južného vstupu na dobovej kresbe môže naznačovať ešte jeho stredoveký pôvod. Zo stredovekej lode sa do súčasnosti zachoval západný múr a pravdepodobne aj krátke úseky severného a južného múru (obr. 4). Súčasťou pôvodnej dispozície mohla byť aj severozápadná obdĺžniková sakristia (približne $5,6 \times 4,3$ m), zachytená na archívnej kresbe pôdorysu, ktorá bola podľa dobovej kresby zaklenutá krížovou klenbou.

Ako sa ukázalo pri obhliadke stavby, hranolová veža ($4,9 \times 4,9$ m) je pravdepodobne stredoveká, a to až po úroveň dnešného 4. nadzemného podlažia. Jej stredoveký pôvod dokazuje v prízemí zachovaný ranogotický(?) západný vstupný hrotitý portál do podvežia s jednoduchým úkosom hrán bočných špalet (obr. 5: 1). Zachovalo sa aj niekoľko stredovekých, neskôr upravených štrbinových otvorov s dovnútra roztvorenými špaletami, ktoré sú situované na dnešnom 2. a 3. nadzemnom podlaží (obr. 5: 2). Bez sondážnych výskumov však nemožno potvrdiť, či je veža vo vzťahu k pôvodnej lodi súčasná, alebo bola pristavaná až o čosi neskôr (Martinák 2015, 59, 60).

Obr. 5. Devičany, evanjelický kostol. Stredoveké architektonické detaily veže. 1 – vstupný portál na prízemí, 2 – štrbinový otvor na druhom nadzemnom podlaží. Foto M. Martinák, 2013–2014.

Už v stredoveku sa okolo kostola nachádzal cintorín, ktorého časť na mieste dnešnej farskej záhrady prestala byť používaná v roku 1719 (Žažová 2014, 99).

Po prevzatí kostola protestantmi zasiahli do stredovekej podoby kostola niekoľkokrát stavebné úpravy. Najskôr sú doložené po roku 1667, neskôr v priebehu 18. stor., keď bola v lodi vyhlbená aj krypta (Keresteš 2014b, 57; 2014c, 80, 81). S realizáciou vstupu do nej zo severozápadnej strany môže súvisieť zničenie zvyškov základov po stredovekej sakristii, ako to naznačil geofyzikálny výskum (Tirpák 2018, 105). Výsledkom úprav mohli byť aj dve emporie situované v interiéri pozdĺž západného a severného múru lode, ktoré sú na dobovej kresbe pôdorysu.

Razantná stavebná úprava stredovekého kostola sa uskutočnila v rokoch 1775 a 1776 (Keresteš 2014c, 80). Pri jeho prestavbe bolo odstránené presbytérium so sakristiou a aj časti severného a južného múru lode. Zachovaná zostala veža a juhozápadný múr s malými úsekmi severozápadného a juhovýchodného múru lode. Kostol bol predĺžený severovýchodným smerom a ukončený pravouhlým presbytériom. Súčasne s presbytériom, prípadne krátko po jeho výstavbe, k nemu zo severozápadu pristavali štvorcovú sakristiu.

Ďalšiu zo stavebných úprav predstavovala prestavba stredovekej veže v roku 1856. Jej horná časť bola až do výšky súčasného 4. nadzemného podlažia odbúraná (Genčanská 1995, 13). S touto úpravou zároveň súvisela aj úprava výškovej úrovne jednotlivých podlaží (Martinák 2015, 60).

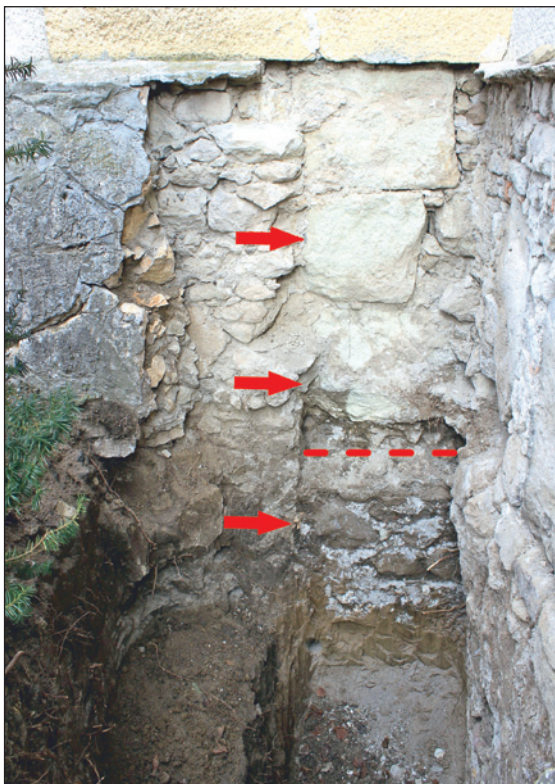
V 20. stor. sa na kostole realizovali stavebné úpravy, ktoré do stredovekých stavebných konštrukcií zasiahli už len v minimálnej miere.

Hronské Kosihy, Kostol sv. Jakuba staršieho

Kostol sv. Jakuba staršieho sa nachádza v centre intravilánu obce (obr. 6). Sídlo je prvýkrát písomne spomenuté v roku 1294, keď ho dostali od pána z Kalnej ako kompenzáciu synovia Halalda z Beladíc.

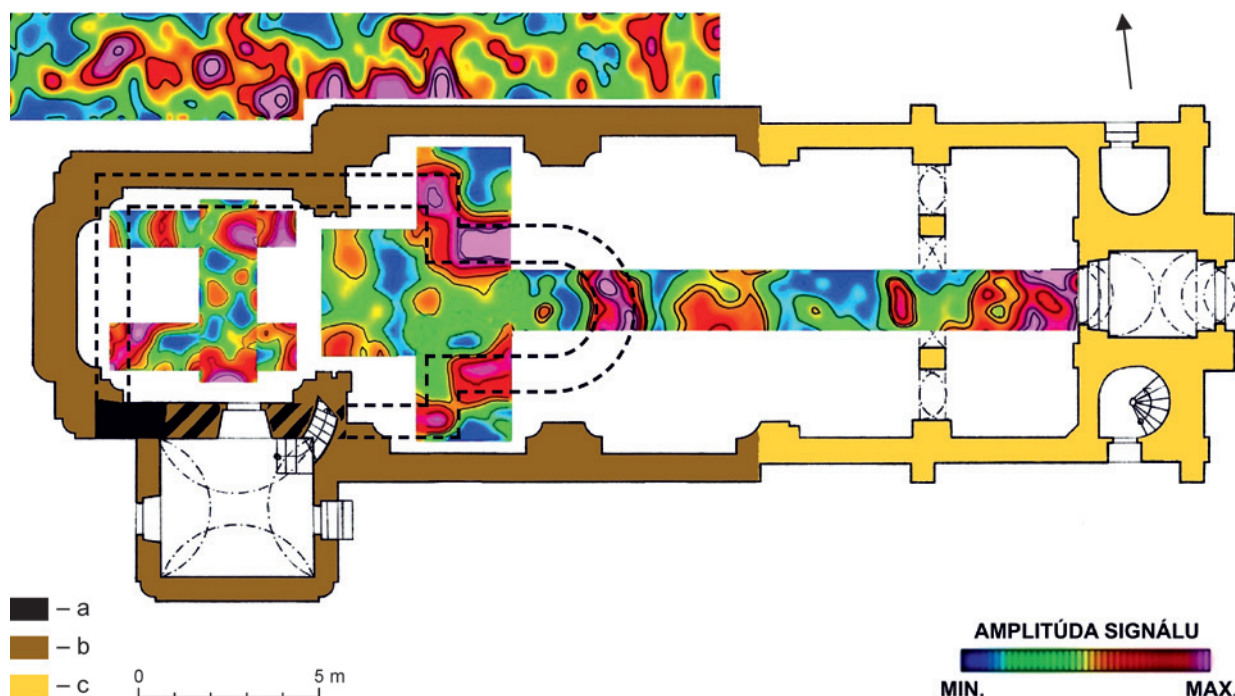
Obr. 6. Hronské Kosihy, Kostol sv. Jakuba staršieho. Celkový pohľad na kostol z juhozápadu. Foto M. Martinák, 2018.

Obr. 7. Hronské Kosihy, Kostol sv. Jakuba staršieho. Zemný výkop a vyznačené odkryté juhozápadné nárožie stredovekej lode. Prerušovanou čiarou vyznačená horná úroveň stredovekého základového muriva. Foto M. Martinák, 2011.

V roku 1388 sa už spomína ako príslušenstvo hradu Levice (*Sitár 2020, 250*). Existencia sakrálnej stavby je však nepriamo písomne doložená až v zmienke z roku 1419, keď mal tunajší farár Peter predvolať šľachticov z Marušovej (*Sitár 2020, 250*). V ďalšej zmienke z roku 1497 je doložené patrocínium vtedy už farského Kostola sv. Jakuba Apoštola. Ako správca Oltára Kristovho tela je uvedený Ján zo Šarkana (*Sitár 2020, 250, 251*). Sídlo sa spomína aj v súpise farností Tekovského archidiakonátu z roku 1516 (*Púčík 2015, 145*).

Literatúra sa o možnom stredovekom stavebnom jadre kostola nezmieňovala (*Súpis 1967, 458*), prípadne predpokladala situovanie súčasného na mieste staršieho (*Hudák 1984, 125*). Čiastočne zachované stredoveké stavebné konštrukcie prvýkrát naznačil archeologicky nesledovaný výkop pri styku presbytéria a sakristie realizovaný v roku 2010 a následná zbežná architektonická obhliadka odhalenej nálezovej situácie (obr. 7). Výkop aj odstránenie časti mladšieho sokla odhalili pri styku južnej fasády presbytéria a nadväzujúcej fasády južnej sakristie staršie stredoveké základové a nadzákladové murivo s pôvodným nárožím. Murivo z lomového kameňa spájané pevnou vápennou maltou bolo v mieste nárožia vymurované z rozmerných kamenných kvádrov. Stredoveké murivo pokrývala v exteriéri v malých nesúvislých zvyškoch zachovaná vápenná omietka s bielym vápenným náterom, ktorú však bez poznania

Obr. 8. Hronské Kosihy, Kostol sv. Jakuba staršieho. Pôdorys kostola s vývojovou analýzou a horizontálnymi georadarovými rezmi pre hĺbky od 80 do 100 cm. Prerušovanou čiarou znázornená predbežná interpretácia pôdorysu stredovekého kostola. Pôdorys (podľa Kalafús 1959b) prekreslil a doplnil M. Martinák a J. Tirpák, 2021. Legenda: a – 11. stor. až 1. pol. 13. stor.; b – 2. pol. 18. stor.; c – r. 1901.

širších súvislostí nie je možné bližšie datovať. Geofyzikálny výskum v roku 2018 potvrdil v interiéri predpokladaný priebeh zaniknutých murív a naznačil približnú pôdorysnú dispozíciu stredovekého kostola (Tirpák 2018, 136–145).

Rekonštruovaná dispozícia najstaršej románskej sakrálnej stavby pozostávala z pozdĺžneho jednolodia s približnými vonkajšími rozmermi $10,5 \times 7,6$ m a východnej, pravdepodobne predĺženej polkruhovej apsidy (obr. 8). Jej pomerne dobre zachované murivá hrúbky približne 100 cm zachytil geofyzikálny výskum pod podlahou dnešnej lode (Tirpák 2018, 139, 140). Z nadzemných stredovekých murív sa dodnes zachovala už opísaná časť južného múru lode s juhozápadným nárožím, pričom nateraz z odhalenej situácie nie je zrejmé do akej výšky. Geofyzikálnym výskumom boli pod podlahou súčasnej svätyne zachytené anomálie, ktoré by mohli predstavovať zvyšky základov empory (Tirpák 2018, 142, 143). Tento predpoklad však musí overiť sondážny výskum. Výstavbu románskeho kostola možno na základe nájdených pôdorysnej dispozície zatiaľ len predbežne rámcovo datovať do 11. až 1. polovice 13. stor.

V stredoveku sa okolo kostola rozprestieral kostolný cintorín, ktorý definitívne zanikol až v priebehu 2. polovice 18. stor., a to po vzniku nového cintorína na vtedajšom juhovýchodnom okraji obce. Kostrové pozostatky z kostolného cintorína boli viditeľné v profiloch už spomínaného bližšie neskúmaného výkopu.

Zásadný stavebný zásah do podoby stredovekého kostola predstavovala jeho barokovo-klasicistická prestavba uskutočnená v 2. polovici 18. stor. Počas nej zbúrali stredovekú loď a celú východnú apsidu. Na mieste loď vzniklo po radikálnych stavebných úpravách nové, v uzávere mierne zaoblené presbytérium, ku ktorému z juhu pristavali štvorcovú sakristiu. Nad miestom zbúratej apsidy sa postavila rozmerná obdĺžniková loď, zaklenutá pruskými klenbami. Rozsah takto prestavaného kostola zachytáva ešte aj katastrálna mapa z roku 1889.⁴ V rokoch 1900–1901 bol kostol opätovne prestavaný a rozšírený o rozmernú východnú pristavbu lode s vežou v priečelí (Súpis 1967, 458). Neskoršie stavebné úpravy už výrazným spôsobom do dispozície kostola alebo zachovaných reliktov stredovekých stavebných konštrukcií nezasiahli.

⁴ Ústredný archív geodézie, kartografie a katastra SR, Pôvodná katastrálna mapa, sign. Te 66; nomenkl. ZS V 21 bf.

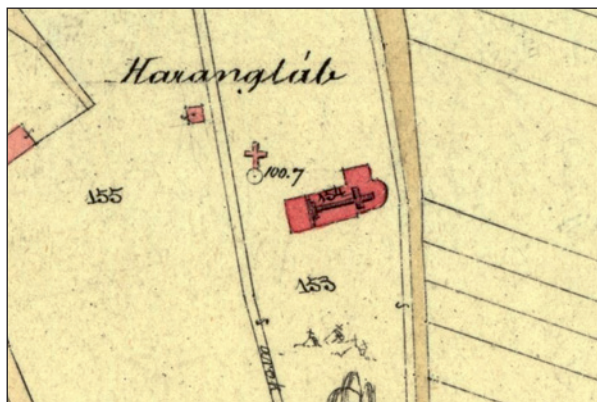

Obr. 9. Podlužany, Kostol sv. Alžbety Uhorskej. Celkový pohľad na kostol zo severovýchodu. Foto M. Martinák, 2013.

Podlužany, Kostol sv. Alžbety Uhorskej

Kostol sa nachádza v dominantnej polohe na návrší nad východným okrajom intravilánu obce. Okolo kostola sa rozprestiera ohradený areál využívaného cintorína (obr. 9).

Výstavba dnešného neorománskeho kostola je datovaná nápisovou doskou na západnom priečelí do roku 1893, pričom podľa literatúry mal vo svojej polohe nahradiť starší asanovaný kostol z roku 1255 (Súpis 1968, 484).⁵ Tento predpoklad autorov sa opieral o listinu z roku 1256. Vtedy pápež Alexander

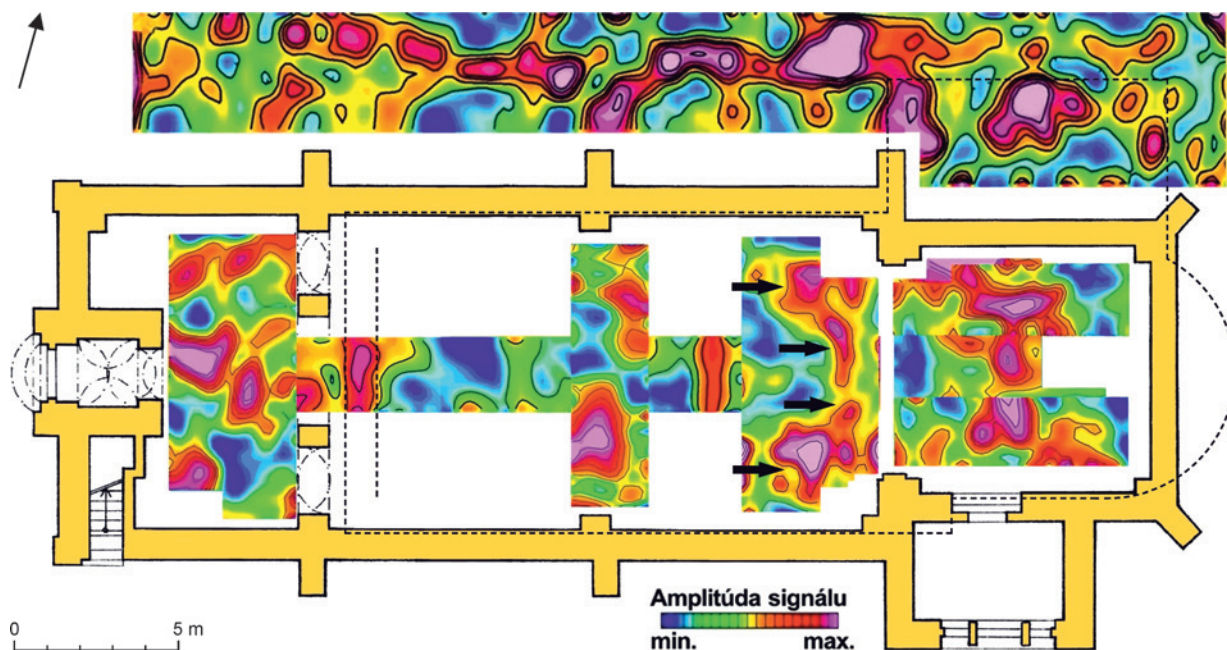
Obr. 10. Podlužany, Kostol sv. Alžbety Uhorskej. Kostol na katastrálnej mape z roku 1889. Ústredný archív geodézie, kartografie a katastra SR. Pôvodná katastrálna mapa, sign. Te 137; nomenkl. ZS V 21 bh.

IV. vyňal kostol sv. Alžbety v Podlužanoch (*villa Polosan*), ktorého výstavbu inicioval istý Dionýz a zároveň bol aj jeho patrónom, z práva ostrihomského arcibiskupa (Wenzel 1861, 273, 274). V literatúre bola táto zmienka interpretovaná rôzne (bližšie pozri Bakács 1971, 177), pričom k stotožneniu s Podlužanmi nachádzajúcimi sa v Tekovskej stolici sa neskôr priklonil G. Györffy (1998, 285). Prvú písomnú zmienku o sídle literatúra uvádza až z roku 1275, keď patrila majetok jobagiónom hradu Tekov, ktorí používali tento prídomok (Györffy 1987, 467; Sitár 2020, 425).

Interpretáciu výsledkov geofyzikálneho výskumu J. Tirpáka možno oprieť predovšetkým o pôdorysnú podobu staršieho kostola pred jeho asanáciou, ktorú zachytáva katastrálna mapa z roku 1889 (obr. 10).⁶ Geofyzikálny výskum objavil v priestore pred dnešnou emporou zvyšky

⁵ Literatúra uvádza nesprávny rok výstavby dnešného kostola 1897 (Súpis 1968, 484).

⁶ Je potrebné upozorniť, že po prekrytí so súčasnou katastrálnou mapou sa na historickej mape zistili značné odchýlky od dnešného skutkového stavu.

Obr. 11. Podlužany, Kostol sv. Alžbety Uhorskej. Pôdorys kostola s horizontálnymi georadarovými rezní pre hĺbky od 90 do 140 cm. Prerušovanou čiarou znázornená predbežná interpretácia pôdorysu barokového kostola. Šípky ukazujú zvyšky pravdepodobných murív staršej etapy kostola. Pôdorys (podľa Kalafús 1959c) prekreslil a doplnil M. Martinák a J. Tirpák, 2021.

pôvodného západného múru lode hrúbky približne 100 cm, ktorý siaha minimálne 160 cm pod úroveň dnešnej podlahy (Tirpák 2019, 254, 255).

Vo východnej časti dnešnej lode sa našli nesúvislé zvyšky siahajúce do hĺbky minimálne 220–230 cm pod úroveň podlahy. Situovanie a charakter anomálií naznačujú, že môže ísť o pozostatky staršej stavebnej fázy kostola (obr. 11; Tirpák 2019, 257, 258). Overiť existenciu prípadných murív však zostáva úlohou pre prípadný budúci archeologický výskum. Výstavbu staršieho kostola na mieste terajšej stavby by bolo možné s ohľadom na listinný materiál datovať pred rok 1256.

Na základe spomenutej katastrálnej mapy z roku 1889, ktorá zobrazuje pôdorysný rozsah staršieho kostola pred prestavbou v roku 1893, možno tvrdiť, že kostol po barokových úpravách v 18. stor. nadobudol pretiahnutú jednoloďovú dispozíciu s predĺženou polkruhovou svätyňou a pristavanou obdĺžnikovou severnou sakristiou.

Výstavba nového sakrálného objektu v roku 1893 znamenala úplné odstránenie staršej stavby.⁷ Na jej mieste bola nová rozmerná jednoloďová neorománska stavba s vežou, vťahnutou do západného priečelia, štvorcovým presbytériom a pristavanou južnou obdĺžnikovou sakristiou.

OTÁZKA DATOVANIA IDENTIFIKOVANÝCH SAKRÁLNYCH STAVIEB

Nateraz získané poznatky zo skúmaných lokalít prispeli k poznaniu ich starších dispozícií. V otázke datovania výstavby sa nemožno opierať o archeologický materiál. Jedinú oporu v datovaní preto predstavujú písomné pramene a zistené pôdorysné dispozície, ktoré ale majú značne limitovanú výpovednú schopnosť. Porovnanie s inými lokalitami nachádzajúcimi sa na území Slovenska či v blízkom regióne Tekova a Hontu preto poskytuje aspoň ich rámcové datovanie. Pri niektorých lokalitách, s ohľadom na iba hrubo odhadnuté rozmery jednotlivých častí stavieb, treba s definitívnou interpretáciou počkať.

Jednoloďia vidieckych kostolov s polkruhovou, predĺženou polkruhovou alebo podkovovitou apsidou sa na našom území vyskytujú v širokom časovom rozpätí, a to od 11. až do 1. polovice 13. stor. (Habovštiak 1985, 154–159; Paterka a i. 2011, 174, 175). Kostoly s predĺženou polkruhovou apsidou zaradil už A. Habovštiak najmä do mladšieho obdobia 2. polovice 12. až 1. polovice 13. stor. (Habovštiak 1985, 160).

⁷ Môžeme to tvrdiť na základe jednotnej architektúry kostola bez zreteľného použitia murív predchádzajúcej stavby.

V kontexte pôdorysnej dispozície Kostola Všetkých svätých v Dechticiach Š. Oriško (2000, 2) uvádza, že pretiahnutý pôdorys apsidy môže reagovať v rámci neskorkej romaniky/neskorého románskeho slohu na zmeny v dispozíciách spojenými s kláštorými kostolmi. Tieto zmeny prevzali aj jednoduché vidiecke sakrálne stavby, keď napr. chórová časť zrástla s apsidou do jedného celku. V prípade rekonštruovanej dispozície v Hronských Kosihách sa teda naskytá možnosť vymedziť datovanie stredovekej stavby len rámcovo do 11. až 1. polovice 13. stor.

Pôdorysný typ jednolodia s pravouhlým presbytériom sa na našom území vyskytoval už vo veľkomoravskej sakrálnej architektúre. Otázku zhodnotenia veľkomoravskej inšpirácie vo vzťahu k obdobným pôdorysným dispozíciám vyskytujúcich sa v hojnej miere od 11. stor. je dnes ťažké zodpovedať (Pomfýová/Samuel 2015, 69).

Rozšírenie jednolodových kostolov s pravouhlým presbytériom možno opätovne badať v 12., no najmä v 2. polovici 13. a v 14. stor. (Habovštiak 1985, 163; Pomfýová 2009, 758, 759). V tejto súvislosti často používaný termín tzv. kolonizačných kostolov je pre tento druh stavieb podľa B. Pomfýovej skôr zavádzajúci. Pôdorysnú dispozíciu s pravouhlým presbytériom interpretuje, v súvislosti s jej použitím nielen v prostredí Gemera, ako adaptáciu staršieho typu kostola zaklenutého v presbytériu valenou klenbou, ktorý využitím nových prvkov získal na aktuálnosti (Pomfýová 2009, 758, 759).

Kostoly s pravouhlým presbytériom sa vyskytli aj neskôr, a to v priebehu 15.–16. stor. (Habovštiak 1985, 164).

V najbližšom okolí skúmaných lokalít možno za príklad starších jednolodových dispozícií s pravouhlým presbytériom uviesť najstaršiu stavebnú fázu kostola v Starom Tekove datovanú pred polovicu 11. stor. (Žažová/Bóna 2014, 246–248) a najstaršiu etapu Kostola sv. Egídia v Hronskom Beňadiku datovanú do poslednej štvrtiny 11. až prvej polovice 12. stor. (Hanuš 2015, 241, 242). Z mladšieho obdobia je reprezentantom gotická dispozícia Kostola sv. Mikuláša v neďalekom Pukanci z 1. tretiny 14. stor. (Mencl 1938, 141) alebo Kostola sv. Ondreja v Ondrejovciach z 1. polovice 14. stor. (Súpis 1968, 424).

Zistenú dispozíciu kostola v Čajkove môžeme najmä na základe písomnej zmienky o farárovi datovať pred rok 1419. V prípade Devičian s určitosťou vieme, že kostol existoval už pred rokom 1310. Výstavbu tak rámcovo kladieme do 2. polovice 13. až začiatku 14. stor. Neodporuje tomu ani tvrdenie P. Keresteša (2014a, 36) o možnom donátorovi kostola v zmieňovanej 2. polovici 13. stor.

Bez poznania celej stredovekej dispozície zostáva zatiaľ kostol v Podlužanoch. Výstavbu kostola vieme ale na základe písomnej zmienky datovať pred rok 1256.

Prezentované lokality bude nutné v budúcnosti zahrnúť aj do širšieho kontextu vývoja stredovekej sakrálnej architektúry na území Tekova a Hontu. Takéto vyhodnotenie si však vyžaduje získať komplexnejší rozsah poznatkov. V širšom okolí zostáva ešte niekoľko sakrálnych objektov, ktoré neboli bližšie skúmané, prípadne na svoju identifikáciu ešte len čakajú. Je potrebné zdôrazniť, že v budúcnosti musia byť zistenia takýchto nedeštruktívnych prieskumov sprevádzané aj nevyhnutnými, aspoň zisťovacími sondážnymi výskumami. Tie môžu spresniť datovanie výstavby sakrálnych stavieb, ale môžu tiež napomôcť k presnejšiemu poznaniu ich pôdorysných dispozícií.

S ohľadom na to, že ani jedna z prezentovaných stojacich či zaniknutých stavieb nie je zapísaná v Ústrednom zozname pamiatkového fondu SR, je potrebné venovať zvýšenú pozornosť prípadným zemným a stavebným prácam, a to nielen v interiéroch a exteriéroch sakrálnych stavieb, ale aj v najbližšom okolí. Pri ich realizácii hrozí, že by mohli byť narušené alebo zničené cenné nálezové situácie, ktoré by obohatili doterajšie poznatky.

LITERATÚRA

Bakács 1971

Bucko 1939

Genčanská 1995

Györffy 1987

Györffy 1998

Habovštiak 1985

Hanuš 2015

I. Bakács: *Hont Vármegye Mohács előtt*. Budapest 1971.

V. Bucko: *Reformné hnutie v arcibiskupstve ostríhomskom do r. 1564: Reformatio in archidioecesi Strigoniensi ad a. 1564: (Pramenný príspevok k slovenským cirkevným dejinám)*. Bratislava 1939.

Z. Genčanská: *Fragmenty z histórie ev. a. v. cirkevného zboru v Devičanoch 1595–1995*. Levice 1995.

G. Györffy: *Az Árpád-kori Magyarországnak történeti földrajza I*. Budapest 1987.

G. Györffy: *Az Árpád-kori Magyarországnak történeti földrajza IV*. Budapest 1998.

A. Habovštiak: *Stredoveká dedina na Slovensku*. Bratislava 1985.

M. Hanuš: Archeologický výskum Kostola sv. Egídia v Hronskom Beňadiku. *Archaeologia historica* 20, 2015, 221–245.

- Hromadová 1959 L. Hromadová: *Devičany – obec. Základný výskum*. Archív Pamiatkového úradu SR, fond Zbierka základných výskumov, sign. Z 214. 1959.
- Hudák 1984 J. Hudák: *Patrocíniá na Slovensku*. Bratislava 1984.
- Kalafús 1959a T. Kalafús: *Pôdorys kostola v Devičanoch*. Archív Pamiatkového úradu SR, fond Zbierka schematických zameraní, sign. V 3987. Bratislava 1959.
Dostupné na: <https://www.pamiatky.sk/archiv/badanie> [9. 5. 2022]
- Kalafús 1959b T. Kalafús: *Pôdorys kostola v Hronských Kosihách*. Archív Pamiatkového úradu SR, fond Zbierka schematických zameraní, sign. V 1502. Bratislava 1959.
Dostupné na: <https://www.pamiatky.sk/archiv/badanie> [9. 5. 2022]
- Kalafús 1959c T. Kalafús: *Pôdorys kostola v Podlužanoch*. Archív Pamiatkového úradu SR, fond Zbierka schematických zameraní, sign. V 1498. Bratislava 1959.
Dostupné na: <https://www.pamiatky.sk/archiv/badanie> [9. 5. 2022]
- Keresteš 2014a P. Keresteš: *Devičany v stredoveku*. In: J. Bátovská (ed.): *Devičany – monografia obce*. Devičany 2014, 30–39.
- Keresteš 2014b P. Keresteš: *Devičany v období tureckej poroby a protihabsburských povstaní v rokoch 1526 až 1711*. In: J. Bátovská (ed.): *Devičany – monografia obce*. Devičany 2014, 40–59.
- Keresteš 2014c P. Keresteš: *Devičany v období hospodárskej stabilizácie v rokoch 1711–1848*. In: J. Bátovská (ed.): *Devičany – monografia obce*. Devičany 2014, 60–85.
- Martinák 2015 M. Martinák: *Nové poznatky k stredovekému pôvodu vybraných sakrálnych stavieb v levickom okrese*. Bakalárska práca. Trnavská univerzita v Trnave. Filozofická fakulta. Trnava 2015.
Dostupné na: <https://opac.crzp.sk/?fn=detailBiblioForm&sid=3FC651F5F17198D85EE261D2C427&seo=CRZP-detail-kniha> [9. 5. 2022]
- Martinák 2019 M. Martinák: *Návrh na ochranu a prezentáciu stredovekých sakrálnych pamiatok dolného Pohronia*. Rigorózna práca. Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre. Filozofická fakulta. Nitra 2019.
Dostupné na: <https://opac.crzp.sk/?fn=detailBiblioForm&sid=064839694A055E9D160DB9245BC2&seo=CRZP-detail-kniha> [9. 5. 2022]
- Mencl 1938 V. Mencl: *Středověká města na Slovensku*. Bratislava 1938.
- Muráni/Valachyová 2001 J. Muráni/M. Valachyová: *Čajkov spomína a ďakuje (1276–2001)*. Tlmače 2001.
- Oriško 2000 Š. Oriško: *Kostol Všetkých svätých v Dechticiach: pokus o novú interpretáciu architektúry a maliarskej výzdoby*. ARS 1–3, 2000, 1–32.
- Paterka a i. 2011 P. Paterka/P. Bisták/M. Šimkovic/J. Tirpák: *Archeologický a architektonicko – historický výskum Kostola sv. Michala v Podhoranoch – Sokolníkoch*. In: A. Valeková (ed.): *Ranostredoveká sakrálna architektúra Nitrianskeho kraja*. Nitra 2011, 169–182.
- Pomfyová 2009 B. Pomfyová: *Stredoveká sakrálna architektúra v regióne Gemer a Malohont*. *Archaeologia historica* 34, 2009, 745–762.
- Pomfyová/Samuel 2015 B. Pomfyová/M. Samuel: *I. Sakrálna architektúra v počiatkoch kristianizácie*. In: B. Pomfyová (ed.): *Stredoveký kostol – Historické a funkčné premeny architektúry*. I. zv. Bratislava 2015, 43–155.
- Púčik 2015 M. Púčik: *The Supposed Register of the Archdiocese of Esztergom's Parishes from 1397: The Parishes of the Archidiaconates of Nitra and Tekov*. *Studia Historica Tyrnaviensia* 17, 2015, 125–147.
- Ratkoš 1974 P. Ratkoš: *Vznik a začiatky banských miest na Slovensku*. *Historické štúdie* 19, 1974, 33–58.
- Sedlák 2008 V. Sedlák: *Rationes collectorum pontificiorum in annis 1332–1337*. Monumenta Vaticana Slovaciae. Tomus I. Trnavae – Romae 2008.
- Sitár 2020 T. Sitár: *Osídlenie Tekovskej stolice v stredoveku*. Krná 2020.
- Stoklasová 2015 D. Stoklasová: *Dejiny benediktínskeho opátstva v Hronskom svätom Beňadiku do roku 1565*. Trnava – Kraków 2015.
- Súpis 1967 *Súpis pamiatok na Slovensku. I. zväzok*. Bratislava 1967.
- Súpis 1968 *Súpis pamiatok na Slovensku. II. zväzok*. Bratislava 1968.
- Tirpák 2018 J. Tirpák: *Stredoveká sakrálna architektúra vo svetle archeogeofyzikálneho výskumu na Slovensku*. III. diel. Nitra 2018.
- Tirpák 2019 J. Tirpák: *Stredoveká sakrálna architektúra vo svetle archeogeofyzikálneho výskumu na Slovensku*. IV. diel. Nitra 2019.
- Wenzel 1861 G. Wenzel: *Árpádkori új okmánytár – Codex diplomaticus Arpadianus continuatus II. 1234–1260*. Pest 1861.
- Žažová 2014 H. Žažová: *Na prahu novej doby (Devičany v rokoch 1848–1918)*. In: J. Bátovská (ed.): *Devičany. Monografia obce*. Devičany 2014, 86–103.
- Žažová/Bóna 2014 H. Žažová/M. Bóna: *Pamiatky*. In: J. Bátovská/B. Kinčok (ed.): *Starý Tekov. Monografia obce*. Starý Tekov 2014, 237–267.

New Findings About Medieval Sacral Architecture in the Territory of Tekov and Hont

Matúš Martinák

Summary

The northern part of today's district of Levice, which lies on the border of the former Tekovian and Hontian Counties, had a rich fund of sacral architecture in the Middle Ages. In the four presented sites, based on written sources, knowledge from building-historical surveys and geophysical research by J. Tirpák. It was possible to identify the remains of four sacral buildings.

The plan layout in the form of a longitudinal nave with a rectangular presbytery was identified and identified with the extinct Church of St. Nicholas in Čajkov (Fig. 1). The existence of the church is first indirectly indicated by the mention of the local parish priest in 1419.

In Devičany, the medieval core of the tower and parts of the walls of the nave of the church, which was documented in 1310, have been identified in the mass of today's Evangelical church (Fig. 4). The original form of the church with a rectangular presbytery and a rectangular northern sacristy is captured by an archival drawing and a plan of the church before its rebuilding in the second half of the 18th c. (Fig. 3).

The longitudinal nave, presumably an elongated semicircular apse, was partly identified in Hronské Kosihy, where the church is documented in 1497 (Fig. 8).

The construction of the defunct Church of St. Elizabeth in Podlužany, which most probably stood on the site of the present building, can be dated before 1256 on the basis of a written record (Fig. 11). All of the buildings in question were partially (Devičany, Hronské Kosihy) or completely (Čajkov) subjected to later extensive building modifications or renovations.

Due to the absence of archaeological findings, the dating of the identified sacral buildings is supported, apart from written sources, mainly by analogous plan layouts from the territory of present-day Slovakia. In the case of the medieval church with a rectangular shape of the presbytery in Devičany, we assume for the time being a tentative dating of the construction to the second half of the 13th to the beginning of the 14th c. We can date the construction of the church in Čajkov only before 1419. Layouts with an extended semicircular apse, such as the one we assume in Hronské Kosihy, occurred from the 11th c. onwards, but especially in the 2nd half of the 12th to the 1st half of the 13th c.

In the future, additional knowledge can only be expected from possible probing monumental research.

Fig. 1. Čajkov, the lost Church of St. Nicolaus. Horizontal ground-penetrating radar sectional view for depths between 121 and 141 cm with preliminary analysis of measurement findings. Authors J. Tirpák, M. Martinák, 2021.

Fig. 2. Devičany, Lutheran church. General view of the church from the east (photo M. Martinák, 2014).

Fig. 3. Devičany, Lutheran church. Ground plan and drawing of the medieval church before baroque-classicistic reconstruction (according to *Genčanská 1995*, 18).

Fig. 4. Devičany, Lutheran church. The church's ground plan with preliminary developmental analysis and horizontal ground-penetrating radar sectional views for depths between 80 and 100 cm. The dashed line shows the preliminary interpretation of the plan of the medieval church. The ground plan (according to *Kalafús 1959a*) redrawn and supplemented by M. Martinák and J. Tirpák, 2021. Legend: a – 2nd half of the 13th c. to the end of the 15th c.; b – year 1775–1776; c – year 1856–1857.

Fig. 5. Devičany, Lutheran church. Medieval architectural details of the tower. 1 – entrance portal on the ground floor; 2 – slotted opening on the second floor. Photo M. Martinák, 2013–2014.

Fig. 6. Hronské Kosihy, Church of St. Jacob the Elder. General view of the church from the southwest. Photo M. Martinák, 2018.

Fig. 7. Hronské Kosihy, Church of St. Jacob the Elder. Ground dig and marked uncovered south-western corner of the medieval nave. The dashed line marks the upper level of the medieval foundation wall. Photo M. Martinák, 2011.

Fig. 8. Hronské Kosihy, Church of St. Jacob the Elder. The church's ground plan with developmental analysis and horizontal ground-penetrating radar sectional views for depths between 80 and 100 cm. The dashed line shows the preliminary interpretation of the plan of the medieval church. The ground plan (according to *Kalafús 1959b*) redrawn and supplemented by M. Martinák and J. Tirpák, 2021. Legend: a – 11th c. to 1st half of the 13th c.; b – 2nd half of the 18th c.; c – year 1901.

Fig. 9. Podlužany, Church of St. Elizabeth of Hungary. General view of the church from the northeast. Photo M. Martinák, 2013.

Fig. 10. Podlužany, Church of St. Elizabeth of Hungary. The church on the cadastral map from 1889. Central Archive of Geodesy and Cartography of the Slovak Republic, Original cadastral map, sign. Te 137; nomenkl. ZS V 21 bh.

Fig. 11. Podlužany, Church of St. Elizabeth of Hungary. The church's ground plan with horizontal ground-penetrating radar sectional views for depths between 90 and 140 cm. The dashed line shows a preliminary interpretation of the plan of the Baroque church. The arrows show the remains of the probable masonry of the earlier phase of the church. The ground plan (according to *Kalafús 1959c*) redrawn and supplemented by M. Martinák and J. Tirpák, 2021).

Jazyková redaktorka Miriama Nemergutová

Translated by Šimon Evin (abstract) and author

PhDr. Matúš Martinák
Katedra muzeológie
Filozofická fakulta
Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
Hodžova 1
SK – 949 01 Nitra
martinak.matus@gmail.com